

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԴԻՔԸ

ՎՐԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ Մէջ

Վրացիներու հին տարեգրութենէն, «Խ-Խ-Խ» Մշ-Վ
 շէթ-»-գործ Վախթանգ 2. զիտուն և օրէնսդէր թագա-
 ւորը սրբազրեց և կարգի դրաւ ժը. դարուն սկիզբը, —
 անդամէպով մը կը սկսին, որուն համեմատ Հայերն ու
 վրացիները առաջ եկած են երկու եղբայրներէ, Աոս և
 կարթուս, որք էին Յաբէթի սերնդէն Toghous-ի (Թուր-
 զով) որդիները: Այս նոր վկայութիւնը վրացիներու տա-
 րեգրութենէն մը, — որոնք է. դարուն զրուած են, —
 փոխ առնուած է Մովսէս Խորենացիին, որուն հեղի-
 նակութիւնը դեռ այն աստիճան խախտած չէ որ կարե-
 լի ըլլայ ըսել էր Հայոց Պարմուրեան համար թէ՛ լոկ
 արուեստական ծաղկաքաղ մըն է օտար կամ ազգային աղ-
 բիւրներէ ծողվուած:

Այսօր, հայ պատմագրին ու վրացիներու տարեգրութե-
 լու խմբագրելու Վախթանգի յըացած զաջափարը Հայե-
 լու և վրացիներու մեծնոյն նահապետական սերնդէ մը
 ծագած ըլլալուն մասին, բոլորովին մէկ կողմ նետուած
 ու հերքուած է լեզուագիտներէ և մարդաբաններէ,
 որոնք ամէն զիտուններէն աւելի կարող են ընտափանել

զանգան ցեղերու մէջ եղած մօտ կամ հեռաւոր ազգակա-
նութեան դժուարալուծելի խնդիրը : Հայերը , ըստ համեմա-
տական լեզուաբանութեան վկայութեան , կը պատկանին Հին
դարպական ազգերու խմբին , մինչդեռ վրացիները՝ որոնք
որոշեալ չեզոռներու (արիական , սեմական , տուրանեան) ոչ
մէջ ընտանիքին մասը կը կազմեն՝ անկախ խումբ մը կազ-
մած են , որուն վրական անունը տրուած է : Նոյնպէս մարդա-
չափական զննութիւնները մեզ կը սորվեցնեն թէ՛ իրենց
հասակով ու զանկի ձեւով՝ վրացիները և Հայերը ծերմակ
ցեղի երկու տարբեր տիպարներ են :

Այսու հանդերձ ժիշ դարուն մէջ կազմուած աւանդա-
վէպը , որուն համեմատ Հայերը և վրացիները ազգականու-
թեան կապով մը միացած են իրարու , իր գոյութեան ի-
րաւունքը և մեկնութիւնը ունի պատմութեան մէջ , ինչպէս
նաեւ ունի ըստ բաականի կարեւորութիւն : Այս աւանդա-
վէպը ծնունդ առաւ վրացիներու և Հայերու միջև եղած
յարաբերութիւններէն՝ և կերպով մը ամրացող ու սրբազոյ-
ծեց առեւտրական շահերու կապերն արեւելեան այս եր-
կու հին ազգերուն , որոնք հազար տարիէն աւելի խոր
Անդրկովկասի մէջ քով քովի կ'ապրին : Աւանդաւէպնե-
րը , ինչպէս զիտենք , երբեք մեզի չեն խօսիր խտա-
կան ապագայի մը վրայ , այլ միշտ անցեալի մասին կը խօ-
սին , ծնունդ առնելով՝ դարերու ընթացքին մէջ՝ ժողովրդի
մը զաղափարներուն , բարքերուն և ընկերական կեանքի կընծ
ռոտ յօրինուածութիւնն :

Այն պատմական տագնապները՝ որոնցմէ անցած է Վրաստան, վերը յիշուած աւանդապէսներն առատ նիւթ հայթաթած են:

Վրացիներու քաղաքական ու կրօնական յարաբերութիւնները Հայաստանի հետ, իր անկախութեան ժամանակ, Հայերու զաղթումը ՚ի Վրաստան, որ սկսած է Ե դարուն և մինչև մեր օրերը շարունակուած, անդադար բաղխումները պարսիկներու և թուրքերու հետ, բոլոր այս պարագաները միևնոյն լծին տակ ծնւած են երկու ժողովուրդները, որք թէ և ծագումով երարմէ օտար, բայց հաւասարապէս չարչարուած են բախդին ձեռքը և իրենց կրած միևնոյն աղէտքներու յիշատակովը միացած իրարու: Յաճախ՝ դժբախդութիւնը միակ շաղախն է որ իրարու կը կապէ մարդիկը. հիմերը ամրացնող զաղախ մը, որուն վըրայ նոր շէնք մը կը բարձրանայ ժամանակի աւերակներուն դէմ. և Վրաստանի ու Հայաստանի պատմութիւնըն ալ մեզի միայն կը խօսի ժողովրդին տառապանքներու, քանդուած գեղերու, պղծուած սրբավայրներու, ևն վրայ:

Վրաստանի տարեգիրքները առաջին անգամ կը յիշատակեն Հայերը, ըսելով թէ՝ քրիստոնէական հաւատքը ընդունած են միևնոյն աղբիւրի, այսինքն Բիւզանդիոնի: Հայոց եկեղեցիի բաժանումը, որ ընդունեց Յիսուս քրիստոսի միակ բնութեան՝ այսինքն աստուածային բնութեան՝ վարդապետութիւնը, (հակառակ Որթոդոքս վարդապետ

դի ունեցաւ : Բայց Հայերու այս բաժանումը յունական
եկեղեցիին՝ փոփոխութիւն մը առաջ չբերաւ վրացի
րու և Հայերու միջև . նոյն իսկ վրաստանի զաւառներէ
մկուն միջ, ի Սոմխեթի, ազատօրէն հաստատուած կը տե-
նենք լուսաւորչեան եկեղեցիին : Իրան է ժԱ և ժԲ
դարերուն Բագրատ Պէ, Դաւիթ և Թամարա թագաւոր
ներու փորձերը, Մխիթար Գօշի ձեռամբ, երկու ե-
կեղեցիները միացնելու համար անպտուղ մնացին ,
Բայց ասոր համար բարեկամական կապերը չվնասե-
ցան : Դաւիթ թագաւորի իշխանութեան ատեն՝ Հայ-
յերը բոլորովին վրաստանի պաշտպանութեան տակ մը
տան : Այս թագաւորը՝ Փոբէ Ասիոյ միջ եղած խաչա-
կրութենէն օգուտ փաշելով՝ Սելջուկեան թուրքերու
ձեռքէն վրաստանը ազատեց, Հայերու մայրաքաղաքը՝
Անին՝ առաւ, և տնտեսական շահերու տեսկիւտով՝ Հայ-
յերը աւերուած զաւառներէն փոխադրեց վրաստանի ան-
մարդաբնակ կամ նոր հիմնուած քաղաքները : Վրական տ-
րեցեւորները և նոյն իսկ հայ պատմիչները կը հաստա-
տեն թէ՛ Դաւիթ թագաւորը կը սիրէր Հայերը, և
այնչափ թոյլատու էր իրենց կրօնքին մասին որ՝ Հայ-
ոց եկեղեցիին կը մօտաւ որ հայ քահանաներու օրհնո-
թիւնը կ'ընդունէր : Ոչ միայն կրօնքի մասին Հայոց
ազատութիւնը որ և է սեղմումի չէր ենթարկուած, այլ

նոյն իսկ ֆաղափական ամէն տեսակ իրաւունքներ կը վա-
յելէին : Մասնաւոր հոգածութիւն ցոյց կուտար կառավա-
րութիւնը Հայոց, որոնք գեղերու մէջ վրացիներու հետ
խառնուած էին . իսկ ֆաղափներու մէջ տեսակ մը ինք
նավարութիւն և առանձնաշնորհութիւններ կը վայելէին ,
Բաղդատմամբ ուրիշ օտարականներու : Այսպէս՝ օրի-
նակի համար՝ դատարաններու առջև Մխիթար Գօշի
(ՓԲ դար) հայկական օրէնքներովը կը դատուէին ,
որոնք վրացերէնի թարգմանուած էին և որոնք ա-
ւելի ետքը վախճանկ Զ թագաւորի օրինազօրէն մէջ
անցած են : Զինուորական ու վարչական կարեւորագոյն
պաշտօններ ինչպէս վրացիներուն նոյնպէս Հայոց կը
ստուգուէին , եթէ այս վերջինները ստանձնելու կարող
ըլլային : Սոմխէթի մէջ , օրինակի համար , փոխարքա-
յի պաշտօնը միմիայն հայկական ընտանիքի մը անդամ
ներուն տրուած էր : Թամարայի իշխանութեան ատեն ,
Զաքարիա Մխարտէշի հայազգին՝ արքունեաց ամենէն
նախամեծար խորհրդատուն եղաւ . իրեն յանձնուած էր
« երկնային » կոչուած մեծ թագուհոյն ատեն՝ Փոքր Ա-
սիոյ և Պարսկաստանի դէմ անընդհատ մղուած յաղ-
թական պատերազմներու հրամանատարութիւնը :

Իր անձնական գործերուն համար օտար երկիրներ
յաճախ ճամբորդած Թիքլիսցի հարուստ հայ վաճառ-
ականի մը թախանձանքներուն վրայ էր որ՝ նախարարնե-
րուն խորհուրդը որոշեց խնդրել զեռաւոր Թամարա

Թագաւորին, — որ իր հօրը Գէորգ Գ ի մահուընէն ետքը
զահեղած էր, — ամուսնանալ Ռուս իշխանի մը հետ՝ որ նոյն
փղոցին *Poloves* (Հուլան) խանին քով կը գտնուէր :
Ռուս պատմիչ Կառամզին կը կարծէ որ այս իշխանն էր
Գէորգ, Անգլէ թողոլութսկի տղան : Ամուսնութիւնը սե-
ղի ունեցաւ, Բայց յետոյ թիւրիմացութիւններ ծագեցան, և,
վրաստանի մէջ քիչ մը ժամանակ մնալէ ետքը, Ռուս իշ-
խանը Յունաստան աքսորուեցաւ :

Անօգուտ է յիշել օրինակներ հաստատելու համար Հա-
յոց մասնակցութիւնը վրաստանի ներքին գործերուն մէջ :
Յիշենք միայն որ զահաժառանգութեան նոր կանոնը, զոր
վերջնութեւն թագաւորը Հերակլ Բ հրատարակեց, Յովսէփ
Կարգանոթ պատրաստած է :

Ըստ այս կանոնին, որդին չէ որ հօրը պիտի յաջոր-
դէ զահին վրայ, այլ ընտանիքին անդրանիկ անդամը,
այսինքն, նախ թագաւորին եղբայրները, յետոյ իրենց
որդիները անդրանկութեան կարգով : Չորս տարի ետքը,
1801ին, Գէորգ ԺԲ ի մահուան օրը, այդ կանոնը
տխուր արդիւնքներ տուաւ, կռիւներ յարուցանելով
արքայական ընտանիքին մէջ : Բայց սա իրողութիւնը
թէ՛ այդ օրէնքը Կարգանոթի կողմէն խմբազրուած էր,
կը վկայէ Հայոց ազդեցութիւնը պալատին մէջ : Հե-
տեւելով վրաստանի պատմութեան, կը դիտենք որ Հայոց
մասնակցութիւնը կառավարական գործերուն փոխնի փոխ
կը մեծնայ ու կը պզտիկնայ, յուզեալ ծովի մը մակընթա-

ցութեանը ու տեղատուութեանը պէս : Օրինակի համար ,
Գիորգ ԺԲ կասկածով կը վարուէր հետերնին , մինչդեռ
իւ հայրը՝ **Հերակլ Բ**՝ իր պաշտպանութիւնը կը նուիրէր
անոնց : Պարսից **Շահին՝ Աղա Մոհամմետ** - Խանի թոյլ
լիս տիրելէն ետքը , **Հերակլ՝ Անամուրի** մէջ պահու-
տած՝ իրեն ընկեր առաւ հաւատարիմ և միակ հայ ծա-
ռան , որ իր տիրոջ հետ կրէց արշաւանքին տառապանք
ները :

Ձանազան ստեններ **Հայոց** ստացած կարևորութիւնը
վրաստանի մէջ՝ կը յայտնուէր նաև ժառանգական պաշտոն
ներու , ազնուականութեան կամ իշխանական տիրոջաներու
պարզեատուութեամբ : **Այսպէս** , իշխան **Թումանօթի** ընտա-
նիքին մէջ՝ անդամները պետական քարտուղարի տիրոջը
ունէին ժառանգաբար :

Հայերը կոչուած էին ճառապետութեան մէջ , և զան
ու թագաւորութիւնը պաշտպանելու : Երբ **Հերակլ Բ** իւ
հոր՝ **Թէյմուրազ Բ** ի հաստատած նշաւէ բանակը ջըն-
ջեց և տեղը հաստատեց **Մալեքէ** բանակը , վրացիները , **Հայ**
ները և **Թաթարները** անխտիր մասնակցեցան նոր խումբե-
րուն : **Մալեքէն** կազմուած էր զեղացիներէ , հողագործ-
ներէ , պարտիզպաններէ և հովիւներէ , որոնք կը ճառա-
խն տարին մէկ ամիս , թագաւորին որոշած զանազան պա-
հականոցներուն մէջ :

Հայոց կարևորութիւնը վրաստանի թագաւորութեան
մէջ չէր սահմանափակուէր զինուորական ու վարչական

պաշտօններու մէջ, զորս իշխող տարրին հետ հաւասար կը վա-
յելին: Հայերը զործունէութեան մասնա-որ շրջանակ մը
ունէին. իրենք կը կազմէին՝ վրաստանի մէջ: Երրորդ կարգը
(tiers état) կամ քաղքեցիները, որոնց՝ վրացիներու փայն
մէկ փոքր մասը կը պատկանէր: Այժմ իսկ վրաստանի
Հայ ժողովուրդը երկու խումբի կը բաժնուի, դաշտերը
բնակող զեղացիները և քաղքեցիները: Գեղացիները՝ վրա-
ցի զեղացիներուն պէս՝ երկրագործութեամբ կը զբաղին,
կամ հողագործ են՝ կամ այգեգործ. և քաղքեցիները՝ թոփ
լիսի կառավարչութեան մէջ: կը կազմեն արուեստագէտ վա-
ճառականներու դասը, դաս մը՝ որ արեւմտեան վրաստանի
մէջ (օթոթայիսի կառավարչութիւն) կազմուած է Խմբիկ
ցիներէ, Հոսիցիներէ և մանաւանդ վրացեալ Հրեաներէ:
վրացիներու բարձր դասը բոլորովին զբաղած էր վարչական
գործերով, իսկ ժողովուրդը այն կարծ միջոցին՝ ուր պատե-
րազմները դադար կ'առնէին, սուրը կը ճգէր ու արօրին
կը վազէր, մարտի դաշտին՝ ցորենի արտը կամ այգին:
Այսու հանդերձ պետութեան յարաճուն պէտքերը, որոնց
չէին բաւեր երկրին արտադրութիւնները, կը ստիպէին ժողովը
դին մէկ մասը առեւտրով զբաղելու և շահագործելու երկ-
րին բնական հարստութիւնները, որով բաւական հարստութիւն
կը գիշէին, նոյն իսկ պէտք եղած ատեն թագաւորին ալ նի-
թապէս օգնելու աստիճան: Հայերն էին որ վաճառականներու
այդ դասը կը կազմէին, որոնք առանձին խումբ մըն էին Մի-
ջին Պարսկ ընկերակցութիւններուն (corporation) պէս: Այ-

ընկերակցութիւնները քաղքի Մէլքէի իրաւասութեան են
 թարկուած էին, որ կը կարգադրէր վաճառականներու և
 արհեստաւորներու միջև եղած դատերը⁽¹⁾։ Շնորհիւ իրենց կո-
 րովին, իրենց յարատեւութեան և մրցակից վրացիներու չղոյ-
 թեան, Հայերը ինքան շատ մեծ բարօրութեան մը հասնիլ թի-
 լիս, Գորի, Սիզնա, Թեւաւ և Ախաղ-րիի փաղաքներուն մը
 որոնց մէջ կեդրոնացած է ամբողջ զաւառին տնտեսական քո-
 ճունէիութիւնը : Վրացի թագաւորութեան անկախութեան ժա-
 մանակ՝ արդէն Հայերու մէջ կային մեծ դրամատէրներ, ու-
 ընթ ստակ փոխ կուտային արքայական ընտանիքի անդամե-
 րուն և ազնուականներուն, հողային ստացումներ կամ պե-
 տական տուրքեր գրաւի առնելով : Օրինակի համար՝ Հերակլ
 Բ թագաւորը Յակոբ եպիսկոպոսէն 300 լուպլի առած է
 և խոստացած է Վճարել տուգանքների գանձուելիք գրա-
 մով : Հայերու հարստութիւնը, բաղդատմամբ վրացիներու
 յարածուն աղքատութեան, այն աստիճան հրապուրիչ դար-
 ձաւ որ արքայական ընտանիքի իշխաններ իսկ չարհամար-
 հեցին հարուստ հայ ընտանիքի աղջիկներ կնութեան առնե-
 լու : Դաւիթ թագաւորը ամուսնացած է Աբամելէֆի մը
 հետ, որուն ընտանիքի անդամները այս առթիւ իշխանի
 տիտղոս առած են :

(1) Այս միջոցների ոմանք՝ աւելի մեծ իշխանութիւն ունէին և կը կրէին Մէլքէ
 Տաճարաւն ախղուր, այսինքն՝ փաղաքի հրամանատարութեան : 1377-ին (?) Թիւրքաւորացի թա-
 գաւորութեան ժամանակ, Աւերիք անունով մէկը թիւրքաւոր միջոցով համալսման անունով

Կապալտութեան ատեն՝ Զրադաշտի կրօնքը և կրակապալտութիւնը թէ՛ Հայաստանի և թէ՛ վրաստանի մէջ հասասարապէս հաստատուած էր, և քրիստոնէութենէն ի վեր՝ այս երկու փոքր ազգութիւնները միակ ջահերն են որոնք կը շարունակեն փայլել մայմետական ուլիանոսին մէջ։ Հայերը և վրացիները երկու տարբեր եկեղեցիներու կը պատկանէին, բայց ասեկա արգելք մը չէր լլաւ իրարու մէջ ամուսնութիւններ կնքելու, իրարու զաւակ մկրտելու, ևն։ Այսօր իսկ, հայ եկեղեցիներու մէջ երբեմն վրացերէն քարոզ կը տրուի, և նոյն մասունքները, նոյն սուրբերը կը պաշտուին հասասարապէս։

Այսպէս, անցեալը քննելով, որ և է թշնամութիւն մը, որ և է բարեկամութեան պակաս մը չենք գտնել Հայերու և վրացիներու միջև։ Այս իրողութեան հաստատումը գոյցէ զարմանք պատճառէ ոմանց, բայց անոնք թող հաճին յիշել թէ՛ *dies diem docet* « օրերը իրարու կը յաջորդեն » և իրարու չեն նմաներ։

Պրոֆ. Աղեքսանդր Խախանօջ

Այս յօդուածին հեղինակը՝ բնիկ վրացի՝ Մոսկուայի Կապալտական Հնախօսական ընկերութեան կողմէ իբրեւ պատուելակ շնորհած էր Արեւելագիտաց վերջին համաժողովին, որ նախընթաց տարին զամարտեցաւ ի Պարիս։ Յօդուածը թրանսլէն լեզուով շրուած է՝ *Journal Asiatique* ի 1898 տարւան Բ պրակին մէջ (Մարտ-Ապրիլ), ու գրաւած է 337-344 էջերը։

ԽՄԲ.